

AVRASYA Uluslararası Araştırmalar Dergisi

Cilt : 6 Sayı : 15 Sayfa: 435-452 Kasım 2018 Türkiye

Araştırma Makalesi

KUTADGU BİLİĞ'İ “PEK, ÇOK” ANLAMLI SÖZCÜKLER BAKIMINDAN DEĞERLENDİRME*

Prof. Dr. İ. Gülsel SEV**

ÖZ

Kutadgu Bilig, 6645 beyit 3000'e yakın sözcük çeşidiyle İslamiyet sonrası Türkçesinin ilk ve en zengin edebî eseridir. Eserde, bu zengin söz varlığını büyük ölçüde Türkçe sözcükler oluşturmaktadır. Bu yazıda, Kutadgu Bilig'de “pek, çok” anlamında kullanılan sözcükler ele alınacaktır. Türkiye Türkçesinde “pek, çok” sözcükleri kullanım yerine göre sıfat ve zarf görevindedir. Zarfın bir çeşidi olarak azlık çokluk zarfı, sıfatın bir çeşidi olarak ise belirsizlik sıfatıdır. Azlık çokluk zarfı bir sıfattan, bir zarfta, bir oluş veya kılıfta azlık çokluk gösteren miktar ve derece bildiren zarflardır. Belirsizlik sıfatı ise kişileri, nesnelere ve diğer kavramları karşılayan adları; sayı, miktar vb. bakımlardan kabataslak gösteren sıfattır. Kutadgu Bilig'in söz hazinesindeki çeşitlilik çalışmanın konusunu oluşturan sözcüklerin kullanımında da etkilidir: *iği, keğ, öküş, köp, artuğ, telim, çoğ* gibi. Çok, eserde hapax legomenon (tek kullanımlık) dur. Makalede eserdeki “pek, çok” anlamı sözcüklerin hangi sözcük ve sözcük gruplarıyla ne şekilde kalıplaştığı (*iği yağşı aymış, iği eđđü, iği keğ, kerek keğ...keğ kerek; öküş öđđi, öküş söz, öküş neng; telim beg, telim türlüğ ...*) çoğu yan yana olacak şekilde aynı dizelerde (*iği keğ, iği öküş, iği öđ telim, iği artuğ; keğ artuğ, artuğ telim, artuğ öküş...*) nasıl hendiadyoin oluşturduğu hususları ile anlam ortaklığına rağmen ayrı dizelerdeki (*iği/keğ, iği(ök)/öküş, iği/telim, iği(ök)/artuğ; artuğ/iği(ök), artuğ/keğ; köp/çoğ, köp/öküş; telim/öküş; öküş/telim, öküş/artuğ, öküş/keğ; iği (ök) öküş/keğ, öküş/artuğ telim*) sözcük çeşitliliği ve kullanım özelliklerine dikkat çekilecektir.

Anahtar Sözcükler: Karahanlı Türkçesi, Kutadgu Bilig, pek/çok, azlık çokluk zarfı, belirsizlik sıfatı

EVALUATING KUTADGU BILIG IN TERMS OF WORDS MEANING “PEK, ÇOK”

ABSTRACT

Kutadgu Bilig consisting of 6645 couplets with almost 3000 different kinds of words is the first and richest work of Post-Islamic Turkish. Turkish words constitute wide range of vocabulary to a great extent. The focus of the study is the words meaning “much, many” in Kutadgu Bilig. The words “pek, çok” have the function of adjective and adverb

* Bu çalışma, 28-30 Haziran 2018'de Ankara'da Yeni Türkiye Stratejik Araştırma Merkezinin düzenlediği Atebetü'l-Hakâyık İlk Dönem Türkçe İslâmî Eserler Sempozyumunda sunulmuş bildirinin düzenlenmiş şeklidir.

** Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü. sev_g@ibu.edu.tr, gulselsev@gmail.com. orcid.org/0000-0001-7123-4849.

depending on the context. As a kind of adverb they function as adverbs of quantity, and as a kind of adjective they function as indefinite adjective. Adverbs of quantity refer to the quantity and degree adverbs revealing scarcity or abundance as to adjectives, adverbs or actions. Indefinite adjectives reveal subjects, objects and other concepts in terms of number, quantity etc. roughly. The diversity of the vocabulary of Kutadgu Bilig is also effective for the words which are focus of the study such as *iği*, *keğ*, *öküş*, *köp*, *artuğ*, *telim*, *çok*. *Çok* is a hapax legomenon in the work. How and with which words and phrases the words meaning “pek, çok” are stereotyped (*iği yağşı aymış*, *iği eđđü*, *iği keğ*; *kerek keğ...keğ gerek*; *öküş öđđi*, *öküş söz*, *öküş neng*; *telim beg*, *telim türlüğ ...*), how they formed hendiads by being used one after another in the same verse (*iği keğ*, *iği ök* *öküş*, *iği ök* *telim*, *iği artuğ*; *keğ artuğ*, *artuğ telim*, *artuğ öküğ...*) and the diversity of vocabulary in different verses despite the identity of the meanings (*iği/keğ*, *iği(ök)/öküş*, *iği/telim*, *iği(ök)/artuğ*; *artuğ/iği(ök)*, *artuğ/keğ*; *köp/çok*, *köp/öküş*; *telim/öküş*; *öküş/telim*, *öküş/artuğ*, *öküş/keğ*; *iği (ök) öküğ/keğ*, *öküş/artuğ telim*) and their usage peculiarities have been analyzed in the article.

Keywords: *Karakhanid Turkish, Kutadgu Bilig, pek/çok, adverb of quantity, indefinite adjective.*

Giriş

Kutadgu Bilig, 6645 beyit 3000'e yakın sözcük çeşidiyle Türklerin İslamiyeti kabulünden sonraki ilk ve en zengin edebî eseridir. Eserde, bu zengin söz varlığının yani 2861 sözcük çeşidinin sadece 413'ü (334 Arapça, 79'u Farsça) İslami kültüre aittir (Ersoylu 1983: 122). Eserin söz hazinesindeki çeşitlilik çalışmamızın konusunu oluşturan sözcüklerin kullanımında da etkilidir.

Bu yazıda, Kutadgu Bilig'de (KB) “pek, çok” anlamında kullanılan sözcükler ele alınacaktır. Çalışma, *iği*, *artuğ*, *keğ*, *öküş*, *telim*, *köp*, *çok* sözcükleriyle sınırlandırılmıştır. Makalede bu sözcüklerin hangi sözcük ve sözcük gruplarıyla ne şekilde kalıplaştığı, çoğu yan yana olacak şekilde aynı dizelerde nasıl ikileme / hendiadyoin oluşturduğu hususları ile anlam ortaklığına rağmen ayrı mısralardaki sözcük çeşitliliği ve kullanım özelliklerine dikkat çekilecektir.

Kutadgu Bilig'de Zarf/Sıfat Görevli 'pek çok' Anamlı Sözcüklerdeki Kalıplaşmalar

Türkiye Türkçesinde “pek, çok” sözcükleri kullanım yerine göre sıfat ve zarf görevindedir. Zarfın bir çeşidi olarak azlık çokluk zarfı, sıfatın bir çeşidi olarak ise belirsizlik sıfatıdır. (Eraslan 2012: 205) Azlık çokluk zarfı (Alm. Quantitätsadverb, Fr. Adverbe de quantite, İng. Adverb of quantity, Osm. Miktar zarfı) bir sıfatta, bir zarfta, bir oluş veya kılıfta azlık çokluk gösteren, bunları azlık çokluk bakımından pekiştiren ve *ne kadar ? ne derece ?* sorularını karşılayan miktar ve derece bildiren zarflardır (Korkmaz 2007: 29). Belirsizlik sıfatı ise (Alm. unbestimmtes adjektiv, unbestimmtes beiwort, Fr. adjectif indefini, İng. Indefinite adjective, Osm. tayinsiz sıfat) kişileri, nesnelere ve diğer kavramları karşılayan adları; sayı, miktar vb. bakımlardan kabataslak gösteren sıfattır (Korkmaz 2007: 39).

KB'deki “pek, çok” anlamlı sözcükler için KB I (Metin), KB II (Çeviri) ve KB III (Dizin-İndeks) ciltlerinden faydalanılmıştır.

Eserin KB III Dizin-İndeks cildinde *idi* “pek, çok” (1979: 187), artuk “fazla, ziyade, daha çok” (1979: 26), keğ “çok, iyi, iyice” (1979: 233-234), öküş “çok” (1979: 358-359), telim “çok, pek çok, bol, fazla, daima” (1979: 434), köp “çok” (1979: 280), çok “çok” (1979: 132) anlamlarındadır.

1. *idi*: pek, çok

Clauson *idi* için Etimolojik Sözlüğünde (EDPT), “hiç, tamamen, bütünüyle, hepten” anlamları taşıyan bir kuvvetlendirme zarfı olduğunu kaydetmiştir. (1972: 41) Yazıtlarda olumsuzluk ifadesini pekiştirmek için kullanılır.

“İkin ara *idi* oksuz (tamamen teşkilatsız) Kök Türk ança olurur ermiş” (KT, 2-3)

“Türk sir bodun yerinte *idi* yorımazun (hiç ilerlemesin)” (T, 11)

idi, Eski Uygur Türkçesinde “asla, kesinlikle” anlamlarında bir hâl zarfıdır. (Eraslan 2012: 225).

“Bu emgekimtin *idi* ozgum kutrulgum yok turur.” (Bu eziyetimden asla kurtulmama imkan yoktur.) (Suv.10, 13-14)

“İnçip manga nom nomlaguluk idiz orun *idi* kergeksiz.” (Böylece bana vaaz edecek yüksek bir yer kesinlikle gereksiz.) (BTT, I, A 1, 8-9)

KB’de sözcük azlık-çokluk zarfıdır.

1.1. Eserde sözcük, *idi yakşı aymış* cümlesinde kalıplaşmış ve bu şekilde 42 kez kullanılmıştır.

idi yakşı aymış azılgı kür er / azılgı eren berk tügünler yazar (Cesur ve yiğit er çok yerinde söylemiş, cesur insan sıkı düğümler çözer.) (283)

idi yakşı aymış tili köngli tüz / körü barsa yetrü köni ök bu söz (515)

idi yakşı aymış biliglig sözi / bu bilge sözi ol biligsiz közi (1048)

idi yakşı aymış ila atlıgı / budunda bedüki kişi kutlugı (1629)

idi yakşı aymış bu yagma begi / kamug işke bigi yetilmiş ögi (1758)

1.1.2. *idi yakşı* kalıbı ise 5 kez geçer.

idi yakşı sözler bilig yangzatu / bu öđ kün tirigliklerig mengzetü (Alim bu zamanı ve hayatı, bir yakıştırma ile çok güzel anlatmıştır.) (1385)

idi yakşı ayding bu sözler bu kün / yazılmış manga bu tügülmüş tügün (5817)

idi yakşı urdung kişik ulı / bu ol çın vefalig kişiler yolu (3016)

yanut birdi odgurmış aydı bu söz / *idi yakşı* ermez aya kılkı tüz (4007)

idi yakşı sözler köngül bulmuş er / köngül til birikip yakın bolmuş er (5617)

1.2. *idi edğü* kalıbı 15 kez kullanılmıştır. Mısra başı örnekleri yaygındır.

1.2.1. *idi edğü* mısra başında

idi edğü erdem bilig bilse er / takı artuk erdem kılıç ursa er (İnsanın bilgili olması çok iyi bir fazilettir, insanın kılıç kullanması daha üstün bir fazilettir.) (2719)

idî edgü beglik takı edgürek / törü ol anı tüz yoritgu kerek (454)

idî edgü neng bu kişi körki yüz / bu yüz körkinge suw içer iki köz (2467)

du‘açı tururlar sanga ay kadaş / ***idî edgü*** neng bu du‘a ay adaş (Ey kardeş, bunlar sana duacıdır; ey dostum bu dua **çok iyi** bir şeydir.) (4470)

belagat bile hat tengeşe ıkalı / ***idî edgü*** til bu bitig söz tili (2695)

1.2.2. ***idî edgü*** mısra ortasında

ilig me ***idî edgü*** sultan turur / budunka bagırsak sewüg can turur (**Hükümdar çok iyi** bir padişahdır, çok merhametli, halkın candan sevdiği bir insandır.) (3458)

ukuşlı biligli ***idî edgü*** neng / ıkalı bulsa işlet uçup kökke teng (215)

bu beglik ulugluk ***idî edgü*** neng / yorıkı köni erse ay kızgu eng (453)

1.3. *idî keğ* kalıbında *keğ* sözcüğünün “çok” anlamı ile “iyi, iyice” anlamlarının KB III’te ayrı madde başlıkları altında verilmesi önerisinde bulunarak aşağıdaki *idî keğ* ifadelerinde *keğ*’in “iyi” anlamında kullanıldığı örnekler seçilmiştir.

1.3.1. ***idî keğ*** mısra başında

kereklig söz aytur men emdi sanga / ***idî keğ*** bakıp sözlegü bir manga (Şimdi sana çok mühim bir şey soracağım; bana iyice (**çok iyi**) düşünerek cevap ver.) (1904)

sırınçga sakışı turur bu köngül / ***idî keğ*** küdez sınmasu ay ogul (Gönül sırça gibidir; ey oğul, onu **çok iyi** muhafaza et, kırılmasın.) (3394)

kişi köngli yuwka sırınçga sanı / ***idî keğ*** küdez sına serme anı (4610)

1.3.2. ***idî keğ*** mısra ortasında

yawuz ögdi bulsa ***idî keğ*** bolur / kedig ögse kendü kaçan kin kalur (Kötü insan ögmekle **çok iyi** olur; iyiyi öğersen, bu ondan hiç geri kalır mı ?) (2400)

Mısra ortasında ***idî keğ***, ***idî keğ*** yetürsü bilig cümlesinde 3 kez kullanılır.

yanut birdi ögdülmiş aydı ilig / bu işke ***idî keğ*** yetürsü bilig (Ögdülmiş cevap verdi ve - Hükümdar bu meseleyi **çok iyi** düşünmelidir- dedi.) (2596)

yanut birdi ögdülmiş aydı ilig / bu işke ***idî keğ*** yetürsü bilig (2672)

yanut birdi ögdülmiş aydı ilig / mungar ma ***idî keğ*** yetürsü bilig (2883)

1.3.3. “çok iyi” anlamlı diğer beyitler

yalawaç barır er ***idî keğ*** kerek / kamug türlüg işke bu tutsa yürek (2640)

bularıg ***idî keğ*** talula birin / kalı tuşsa tengsiz ökünme yarın (2929)

akılık ***idî keğ*** anı kodmagu / kişi nengi birle akı bolmagu (2800)

tişi birle sohbet ***idî keğ*** tatıg / soguk suwka yunmak yanıtı katıg (3584)

men emdi sanga keldim andın turup / bu işke kingeş bir ***idî keğ*** körüp (5719)

1.4. *idî ök* (sıfat) kalıbında KB’de *idî*, *ok/ök* kuvvetlendirme edatıyla birlikte kullanılır. Korkmaz *ok/ök* edatı için “Yalın ya da çekim, iyelik ve çokluk ekleri almış isimler ile isim

hükmünde olan kelimelerden sonra gelerek cümle içerisinde o ismin anlamını bilhassa belirtme ve kuvvetlendirme vazifesi görür.” açıklamasını yapar (1961: 23). Devamında ise “KB’de sıfatlardan önce gelerek kuvvetlendirme zarfları yapan *ıdı* “pek” kelimesi de çok kere bu vazifeyi *ök* edatı ile birleşmiş olarak görüyor: *ıdı ök yakın* “pek yakın”, *ıdı ök öküş* (pek çok), *ıdı ök sak* iş “pek hesaplı iş” (1961: 14) ifadelerine paralel yani ***ıdı ök (sıfat)*** kalıbındaki örnekler eserde 10 defa kullanılır.

ilig aydı uktum sözüngni tükel / tirig sözlömese ***ıdı ök muhal*** (968) (Hükümdar dedi: Sözünü tamamen anladım, fakat yaşayan birinin hiç konuşmaması ***imkânsızdır.***)

sakış saklıkın boldı atı sakış / körü barsa sakış ***ıdı ök sak*** iş (2221)

ıdı ök ulug iş bu sü başlamak / çerig tüzmeği hem yağını sımak (2272)

ıdı azlık-çokluk zarfı olarak aşağıdaki beyitlerde *kiçki*, *ters*, *sarp*, *kız*, *çın* sıfatlarını derecelendirmektedir.

1.4.1. *ıdı kiçki*

ıdı kiçki söz ol meselde kelir / ata ornı atı ogulka kalır (***Çok eski*** bir atasözü vardır: babanın yeri ve adı oğla kalır.) (110)

ıdı kiçki dünya öküş ardı halkıg / kayusunda men men ne munça sewittim (6562)

1.4.2. *ıdı ters*

ıdı ters bolur kör bilişmez kişi / kalın yat ara kirse talnguz başı (Yalnız başına yabancı bir kalabalık arasına giren ve tanıdığı olmayan insanın hâli ***çok fena*** olur.) (491)

yanut birdi ögdülmiş aydı ilig / ***ıdı ters*** ayıttı manga bu bilig (1930)

adaş koldaş erdaş tutungu tiding / bu edgü ***ıdı ters*** yüki yüdmeking (Dost, ahbap ve arkadaş edinmeli – dedin; bu iyi, fakat bunların yükünü yüklenmek ***çok zordur.***) (3392)

yanut birdi ögdülmiş aydı kadaş / ***ıdı ters*** iş ermez batır kılssa aş (4017)

1.4.3. *ıdı sarp*

ıdı sarp bolur bu yangı kelgüçi / bilişi yok erse mungadsa tuçi (Tanıdığı olmayan kimse, yabancı bir yerde daima can sıkıntısı içinde kalır ve ***çok güç*** bir duruma düşer.) (492)

et öz bir yağı ol ***ıdı sarp*** yağı / kamuğ yirde yağmış tuzakı ağı (3637)

bu aşçı *ıdı*çi bütün bolmasa / ***ıdı sarp*** bolur begke içse yise (2891)

1.4.4. *ıdı kız*

bu mundag kişiler bolur ***ıdı kız*** / bu kız kızlıkı kıldı kız atı kız (Bu gibi insanlar ***çok nadir*** olur; nadirliğinden dolayıdır ki, nadire kız adı verilmiştir.) (564)

ıdı kız erür bu tiriglik küni / yawa işke işletse bolmaz munı (3544)

1.4.5. *ıdı çın*

bu işke ***ıdı çın*** bütün er tile / bagırsak tapugsak uwutı bile (Bu iş için ***çok dürüst*** ve doğru bir insan ara; o şefkatli, işine gönülden bağlı ve haya sahibi bir kimse olmalıdır.) (2830)

idi çin bütün keğ kerek er köni / köngül yaymasa ötrü tutsa munı (2744)

2. **artuğ**: fazla, ziyade, daha çok

artuğ iyeliksiz biçimiyle yazıtlarda 4 kez geçer (Tekin 1988: 238) ve “ek, ilave, arta kalan, artık, fazla, çok” anlamlarında kullanılır.

“**artuğ** yılki igitti.” (Çok yılki besledi.) (KÇ, 25)

“bizinte eki uçı singarça **artuğ** erti.” (Bizimle kıyaslandığında onların iki kanadı *fazla* idi.) (T, 40)

Uygur dönemine ait eserlerde de kullanım aynıdır. (Hamilton 1998: 44)

“kamag tınlıglarka **artuğ** asıg tusu kılı umagay men.” (Bütün canlılara *fazla* fayda sağlayamam.) (İKPÖ, XXXIV)

“...ewinteki ulug kiçigke tutuztı **artuğ** edgü açınınglar tep...” (...evindeki büyüklere ve küçüklere emanet edip *son derece iyi* bakın diye...) (İKPÖ, LXVII)

KB’de artuğ’un belli sözcüklerle kalıplaştığı örnekler yoktur. “çok” anlamlı aşağıdaki beyit örneklerinde artuğ, azlık-çokluk zarfıdır.

atam erding **artuğ bagırsak** akı / seningde bagırsak törütgen takı (sen benim için **çok merhametli** ve cömert bir baba idin; fakat yarartan senden daha merhametlidir.) (1243)

budunka begi **artuğ ödrüm** kerek / köngül til köni kılı ködrüm kerek (Halk için beyin **çok seçkin** olması lazımdır, özü sözü doğru ve tabiatı güzide olmalıdır.) (1963)

bolmasa bolsa **artuğ odug** usal / bolsa tegrür basımçı yodug (Kumandan ihmalkâr olmamalı ve **çok uyanık** bulunmalıdır; o ihmalkâr olursa, düşmanın baskınından zarar görür.) (2348)

3. **keğ**: çok

Yazıtlarda henüz kullanımı olmayan keğ, Eski Uygur Türkçesinde görülmeye başlar. Eski Uygur Türkçesi Grameri (EUTG)’ de keğ, “çok, pek” anlamlarında hâl zarfı olarak değerlendirilir (Eraslan 2012: 225).

“yime yılvi kömen işinge **keğ** bütmiş erser...” (yine büyü işine pek inanmış ise...) (Suv., 384, 11-12)

KB’de “çok” anlamıyla azlık-çokluk zarfı olarak kalıplaştığı beyitler şöyledir:

3.1. **keğ öglüg kerek** yapısının 4 örneği vardır.

keğ öglüg kerek hem biligli ukuş / biliglig kişining yagısı öküş (1954)

(Bey **çok akıllı** olmalı ve aklın kıymetini bilmelidir; bilgili insanın düşmanı çok olur.)

keğ öglüg kerek beg ongarsa işin bilip başlasa ötrü işler başın (1989)

köngüllüg kerek hem ***keğ öglüg kerek*** / amul bolsağıllı tağı edğürek (2469)

tili uz kerek hem köngüllüg kerek / sözi uz kerek hem ***keğ öglüg kerek*** (2660)

3.2. ...kerek keğ / ...keğ kerek

...**kerek keğ** öncesinde sıfatla birlikte kullanılan bir kalıplaşmadır. 10 kez kullanılmıştır.

*ukuşlug **kerek keğ** yalawaç örüg / biliglig kerek sözke bilse yörüg (Elçi, **çok akıllı**, temkinli ve sözünü ifade edebilmesi için de **bilgili olmalıdır**.) (2600)*

*odug sak **kerek keğ** kereksiz azak / azak bolsa işçi bolur iş uzak (Hazinedar **çok uyanık ve dikkatli olmalıdır**; savsaklamaya lüzum yoktur, hizmetkâr savsaklayıcı olursa işler sürüncemede kalır.) (2813)*

közi tok **kerek keğ** yime köngli bay / anglık kerek hem yüzi körki ay (2843)

bagırsak **kerek keğ** begini sewer / uwutlug **kerek keğ** özini yıgar (2867)

Tek örnekte ise araya sözcük girmiştir.

*ukuşlug **kerek** hem bilig **keğ** bilir / ukuşlug kişidin kişilik kelir (O akıllı ve **çok bilgili** olmalıdır; akıllı insandan insanlık gelir.) (2896)*

...**keğ kerek** “çok...-mAlI (gerekli)” anlamlı bu tamlama 7 kez kullanılmıştır.

*üçünçi esenin tiriglik turur / bu üçte bu bir **keğ kereklig** turur (Üçüncüsü ise, sıhhatte yaşamaktır; bu üç şeyden **en lüzumlu** olanı da budur.) (3575)*

*ıdı **keğ kereklig** turur bu bitig / bitig birle begler iter il itig (Yazı **çok lüzumlu** bir şeydir; beyler memleket işlerini yazı ile tanzim ederler.) (2702)*

ögi **keğ kerek** köngli alçak amul / çıgay tul yetimke bagırsak köngül (2473)

3.3. keğ ök: Tıpkı **ıdı ök** gibi ok/ök kuvvetlendirme edatının **keğ** ile kullanıldığı, **keği** pekiştirdiği 3 örnek vardır.

*yime yakşı aymış biliglig bedük / biligligke tegdi öz ülgü **keğ ök** (Bilgili ve büyük insan da çok güzel söylemiş, kısmetine **en çok kavuşan** bilgili insandır.) (2448)*

*çibun boldı düşman yanganka bedük / ısırta yanganıg suçitur **keğ ök** (Sinek fil için büyük bir düşmandır; fili ısırıldığı zaman onu **zıp zıp (çok)** zıplatır.) (3399)*

negü tir eşitgil ay aşlı bedük / bagırsak sözi tutsa asğı **keğ ök** (5325)

4. öküş: çok

öküş, yazıtlarda “çok” anlamında ad, sıfat ve zarf olarak kullanılır.

“**öküş ölteçi** anta tirildi.” (*Çok sayıda ölecek kişiler orada ihya oldu*) (BK, D, 31)

“**öküş ök ölürti**.” (*Pek çok kişiyi öldürdü.*) (T, 6-7)

“tengri yarlıkaduk üçün **öküş teyin** korkmadınız.” (Tanrı buyurduğu için **çoklar diye** korkmadık.) (T, 40-41)

“azıg **öküşüg körtüg**.” (*Azı çoğu gördük.*) (O, 7)

Eski Uygur Türkçesinde hem belirsizlik sıfatı hem azlık-çokluk zarfıdır (Eraslan 2012: 208, 237).

“**öküş** bilgeler kuwragı üze...” (*Pek çok bilgiler* cemaati tarafından) (Briefe Hts., 1816-1817)

“Bor **öküş** içser kişi öküş türlüğ ig törüyür.” (İnsan çok şarap içse, çok çeşitli hastalık meydana gelir.) (HK, II, 3, 38-329)

KB’de de azlık-çokluk zarfı ve belirsizlik sıfatı olarak kullanılır. Zarf olduğu örnekler sayıca çoktur. Kalıplaşmış kullanımlara gelince;

4.1. öküş öğdi kalıbında *ögdî* hem “övgü, sena” anlamında bir isim hem de bilinen geçmiş zamanda çekimlenmiş bir fiildir. Eserde 7 kez geçer. Aşağıdaki ilk 2 örnekte çekimli fiil, 3 örnekte ise isimdir.

bu ay toldı elgin kötürdi yana / bayatıg **öküş öğdi** kıldı sena (Ay Toldı tekrar elini kaldırdı, Tanrıya **çok hamd ve sena etti.**) (1256)

tümen ming tü erdem **öküş öğdiler** / ukuş birle kılmış üçün öğdiler (Binlerce fazilet ve bir çok **alkışlanan işler** akıl ile yapılmış olduğu için **övülmüştür.**) (304)

öküş öğdi birle tümen ming sena / ugan bir bayatka angar yok fena (Kâdir ve bir olan Tanrıya **çok hamd ve binlerce sena** olsun; onun için fanilik yoktur.) (2)

iligdin **öküş öğdi** aytıg selam / ıdur men sanga ay ukuşı tamam (3907)

öküş öğdi artuk telim ming sena / kıılır men bayatka angar yok fena (3190)

4.2. öküş söz / öküş sözle- yapılarında **öküş**, birincisinde belirsizlik sıfatı, ikincisinde azlık-çokluk zarfıdır. Eserde 12 kez kullanılır.

öküş söz eşitgil telim sözleme / ukuş birle sözle bilig birle tüz (**Çok (söz)** dinle fakat az konuş; sözü akıl ile söyle ve bilgi ile süsle.) (1009)

öküş sözde artuk asıg körmedim / yana sözleşte asıg tulmadım (**Çok sözden** fazla fayda görmedim; ama söylemek de faydasız değildir.) (171)

bu ay toldı aydı **öküş söz** ol ol / ayıtmadı sözlep irikse köngül (1005)

öküş sözleme söz birer sözle az / tümen söz tügünün bu bir sözde yaz (Sözü **çok söyleme**, sırasında ve az söyle; binlerce söz düğümünü bu bir sözde çöz.) (172)

öküş sözleşe yangşadı tir bilig / yana sözleşese agın tir tilig (**Çok konuşan** kimseye bilgi, “gevezelik etti” der; söylemezse de ona “dilsiz” der.) (174)

öküş sözleding söz suwı barmasun / **öküş sözke** yalğar bu yalnguk ire (6628)

tilin sözleşese agın tir kişi / **öküş sözleşe** atı yangşak başı (1027)

4.3. öküş neng örneğinde belirsizlik sıfatıyla kurulan sıfat tamlaması eserde 4 yerde geçer.

öküş nengke toğmaz közi suk kişi / ecel tutsa öknür itümez işi (**Çok mal** aç gözlüyü doyurmaz, ecel gelince, peşiman olur, fakat artık işini yoluna koyamaz) (1143)

usal yalnguk oğlu **öküş neng** tirer / yigüke tegirmü sakınmaz birer (Gafil insan oğlu **çok mal** toplar; kendisine yemek nasip olacak mı, bunu düşünmez bile.) (1422)

öküş neng körü todmiş erse közi / yana korkar erse bayatka özi (2751)

sanga az **öküş neng** törü kılsalar / yanut kılgu ötrü sewine bulsalar (4432)

4.4. öküş sü örneğinde belirsizlik sıfatıyla kurulan sıfat tamlaması eserde 4 yerde geçer.

öküş sü tileme er ödrüm tile / er ödrüm tile hem tolum tüm bile (**Çok asker** isteme, seçme asker iste; askerin tam ve teçhizatlı olmasını iste) (2339)

öküş sü çerig erse başsız bolur / bu başsız çerig sü yüreksiz bolur (2333)

sınamış yağıcı kişi tenglemiş / on iki ming er sü **öküş sü** timiş (2334)

4.5. öküş'ün özellikle vezinle (açık kapalı) bağlantılı olarak mısra başı ve mısra sonunda kullanıldığı beyitler dikkat çekici sayıdadır. Bu husus, makale konumuzun dışında olduğu için örnek beyitlerle yetinilecektir.

4.5.1. öküş mısra başı

öküş edgü sözler tilin sözledi / işing itge men tip katıg kur badı (542)

öküş tınglagu söz birer sözlegü / manga mundagaydı biliglig bügü (1014)

öküş sezleyü bilge bolmaz kişi / **öküş** eşitü bilge bulur tör başı (1015)

öküş sewmegüçi seweri az ol / kerışı telimrek ereji az ol (2150)

4.5.2. öküş mısra sonu

tapugsuz kulung men yazukum **öküş** / özüng fazlı birle keçür ay küsüş (396)

tegir boldı künde kör emgek **öküş** / erej kolsa emgek tegir ol ülüş (432)

mini edgü tuttung açınding **öküş** / sanga tapnumadın barır bu öz uş (1353)

er at sü bu nengke küwenme **öküş** / asıg kılmagay sü bu altun kümüş (1403)

5. telim: çok, pek çok, bol, fazla, daima

Yazıtlarda görülmeyen telim, Eski Uygur Türkçesinde görülmeye başlar. EUTG'de telim, "pek çok, fazla" anlamlarında kullanılan bir belirsizlik sıfatıdır (Eraslan 2012: 208).

"közte **telim** sawuk yaş aksar..." (gözden *pek çok soğuk yaş* aksa...) (HK, I, 85-86)

KB'de **telim**'in birlikte kullanıldığı sözcüklerle kullanımı şöyle tespit edilmiştir.

5.1. telim beg örneğinde belirsizlik sıfatıyla kurulan sıfat tamlaması KB'de 5 yerde geçer.

telim yilke birdi sini teglerig / keçürdi ilig teg **telim beg**lerig (O senin gibi bir **çok insanları** yele verdi; hükümdar gibi *bir çok beyleri* gördü geçirdi) (6123)

öküş beg karıttı karımaz özi / **telim beg** keçürdi kesitmez sözi (O çok beyleri ihtiyarlattı, kendisi ihtiyarlamaz; **çok beyleri** göçürttü, hiç susmak bilmez) (404)

sini teg **telim beg** keçürdi sewip / sanga ma anundı keçürgey iwip (5134)

telim beg karıttı sening teg erig / sini me uzun tutmagay bu tirig (5406)

5.2. telim türlüğ kalıbında ise **telim**, azlık-çokluk zarfıdır. 4 defa kullanılır.

öküş türlüğ ol bu okıngu kişi / **telim türlüğ** ol bu konukluk ası (Çağırın kimseler muhtelif sınıf ve tabakalara mensup olduğu gibi, ziyafetler de **türlü türlü** olur.) (4574)

yalawaçtın itlür **telim türlüğ** iş / yalawaçtın ötrü kelür körklüg iş (**Pek çok (türlü)** işler elçiler ile görölür; iyi neticeler elçiler vasıtası ile elde edilir) (2599)

telim türlüğ otlar anıngda bolur / yigü yangagu ot ya içgü ıolur (2888)

telim türlüğ ol emdi tüşke yörüg / anı bilgü barça ay kıkı örüg (5994)

5.3. telim ‘in de özellikle vezinle (açık kapalı) bağlantılı olarak mısra başı ve mısra sonunda kullanıldığı beyitler dikkat çekici sayıdadır. *öküş*’te olduğu gibi örnek beyitlerle yetinilecektir.

5.3.1. telim mısra başı

telim ögsüzüg kör ya tul tulsakıg / ya közsüz ya oldrum yime aksakıg (3238)

telim bolsa erke adaş koldaşı / yağıldı atı ilke itti işi (3409)

telim sözni eştip eşitmez itin / közün körmişingni yitürgil katın (4102)

telim kördüm edgüg isiz is için / yodugka ilindi yokadı küçün (4345)

5.3.2. telim mısra sonu

tilin sözlemese söz asgı **telim** / öküdürdi sözlep mini bu tilim (3879)

neçe az yağı erse yası **telim** / yağıda asıg bar tip aymaz tilim (4188)

saka barsa mundag bu yanglıg **telim** / uzun bolga söz tip tireldi tilim (4428)

tapugka inanma ay tapgı **telim** / tapug kılga ahır başıngnı kalım (4755)

6. köp: çok

Yazıtlarda **köp** şekliyle “tümüyle, bütünüyle, toptan, tamamen, hep” anlamları taşıyan bir miktar zarfıdır. Clauson, fiili nitelediğinde hareketin tamamının yapıldığını, adı ve sıfat nitelediğinde “tamamıyla, bütünüyle, her, hep” anlamını ifade ettiğini belirtir. (1972: 579)

“Tört bulung **köp** (hep) yağı ermiş.” (KT, D, 29)

“Kagan olurup yok çıgany bodunug **köp** (hep) kubrattım.” (KT, G, 9-10)

köp, Eski Uygur Türkçesinde hem belirsizlik sıfatı hem de azlık-çokluk zarfı olarak kullanılmaktadır (Eraslan 2012: 206, 237).

“her” anlamında şu örnekte belirsizlik sıfatı, “**köp türlüğ** tsui agıt ayıg kılınçlarımız” (*Her türlü* suç ve günah ağır ve fena amellerimiz) (USt., 137)

“az birür urubumuz **köp** boltı.” (Az olan vergimiz çok oldu.) (UYA, 8, 56-57) örneğinde ise azlık-çokluk zarfıdır.

KB’de köp’ün kalıplaştığı örnekler yoktur. Köp, eserde 10 defa geçer. Beyitlerde köp’ün bazı beyitlerde zarf bazı beyitlerde sıfat olduğu görülür.

ilig anda naru kör inçlik kodup / ilin itti tüzdi **köp emgek** yüdüp (Hükümdar bundan sonra rahatını bırakıp, **çok zahmet** yüklenerek, ilini tanzim etti ve düzeltilti.) (5624)

bu il tutguka **köp er** at sü kerek / er at tutguka neng tawar tü kerek (Memleket tutmak için, **çok asker** ve ordu lazımdır; askeri beslemek için de çok mal ve servete ihtiyaç vardır.) (2057)

basutçı kerek barça işte bilin / bu beglik işinge takı **köp kılın** (Bil ki, her işte yardımcı gerektir; beylik işinde ise kendine daha **çok yardımcı edinmeye** bak.) (430)

er at **köp kalın** tut sewindür sene / sewüg cannı birgey sanga bir küne (Adamların **çok ve kalabalık** olsun, onları sevindir, onlar da bir gün senin için sevgili canlarını verirler.) (5483)

7. çok: çok

Köktürk ve Uygur dönemi eserlerinde az'ın zıttı karşılığındaki "çok" sözcüğü yoktur. KB'de ise "çok" tek yerde geçen bir *hapax legomenon*'dur. (Aydemir 2015: 49-59).

hazine nerek **köp er** at **çok** kerek / begi bay kereksiz budun tok kerek¹ (Hazine neye gerek, **çok asker** lazım; beyin zenginliğine lüzum yok, halk tok olmalıdır.) (3031)

Buraya kadar anlatılanlarda *ıdı, artuq, keğ, öküş, telim, köp, çok* sözcüklerinin, varsa, hangi sözcüklerle zarf ve sıfat olarak kalıplaştığı, Has Hâcib tarafından tercih edildiği örnekler üzerinde durulmuştur. Özetleyecek olursak; *ıdı* (ıdı yakış aymış, ıdı yakış, ıdı edgü, ıdı keğ, ıdı ök (sıfat), ıdı (kiçki, ters, sarp, kız, çın); *artuq* (yok); *keğ* (keğ öglüg kerek, ...kerek keğ /...keğ kerek); *öküş* (öküş ögdi, öküş söz/sözle, öküş neng, öküş sü); *telim* (telim beg, telim türüg); *köp* (yok), *çok* (yok). Dikkatimizi çeken ıdı'nin belirli sözcüklerle işlenerek yaygın bir kullanım alanı bulmuş olmasıdır. ıdı'nin KB'de Tanrı; sahip; çok fazla, tümüyle, tamamıyla; asla, hiç anlamlarının bulunduğu işaret eden Ağca'ya göre ıdı, zaman içerisinde anlam ve fonksiyon çeşitlenmesine uğramış bir sözcüktür (2013: 77). Eserin yazıldığı yüzyıldan itibaren kullanımdan düşen ıdı, Şirin'in de ifade ettiği şekilde (2015: 85) eş yazılı ıdı "Tanrı" sözcüğüyle karışmasını önlemek üzere, yerini aynı anlamdaki *keğ, öküş* ve *çok* sözcüklerine bırakmıştır.

Kutadgu Bilig'de 'pek, çok' Anamlı Sözcüklerle Kurulan İkilemeler

Bu kısımda "pek, çok" anlamlı *ıdı, artuq, keğ, öküş, telim, köp, çok* sözcükleriyle eserde ikilemeler oluşturulduğuna dikkat çekilecektir. Çağatay, hendiadyoin olarak nitelendirdiği ikilemeler için "aynı manada yahut yakın manadaki iki kelimenin bir tek kelime gibi bir anlam ifade etmesi" olarak tanımlar ve hendiadyoinlerin ekseriya iki sinonimden (eş anlamlı kelimedenden) ibaret olduğunu belirtir. (1978: 29-66)

Eski Uygur Türkçesinde **öküş telim** (Eraslan 2012: 208, 469) örneği bu noktada önemlidir.

"**öküş telim** uzun ödlerte..." (*Pek çok* uzun zamanlarda...) (USt., 140)

"bir kün bir tün ulatı **öküş telim** uzun üdlerte kizleser yaşursar..." (bir gün bir geceden sonra, *çok fazla* uzun süre gizlese, saklasa...) (Suv, 140, 22)

¹ Aydemir makalesinde buradaki "çok" sözcüğünü, DLT'nin ışığında, "gürz" sözcüğüyle ilişkilendirmiş ve beytin yeniden anlamlandırılmasını savunmuştur.

“Köz yaruksuz bolup **öküş telim** yaş aksar köz üze sürdser yime edgü bolur.”
(Göz bulanık olup *pek çok* yaş aksa, göz üzerine sürtse yine iyi olur.) (HK, I, 65-66)

KB'deki durumuna gelince;

1. iği

1.1. iği keğ

iği keğ katıg bu garıblık işi / garıblıkta yanglur talu er başı (Bu gurbet hâli insana **çok ağır** gelir; gurbette çok meziyetli insanlar dahi ne yapacaklarını şaşırırlar.) (478)

iği keğ kereklig turur bu bitig / bitig birle begler iter il itig (Yazı **çok lüzumlu** bir şeydir; beyler memleket işlerini yazı ile tanzim ederler.) (2702)

bu kurka tegip er tapınsa birer / **iği keğ** tusulur begi arzu yir (4072)

ilig aydı begke **iği keğ** yawuz / tilin sözlemiştin yana yansa öz (5072)

tilek arzu sürmek **iği keğ** tatıg / tatıg aytığı bar yarınlık katıg (6120)

1.2. iği ök öküş

ukuş bolsa asgı **iği ök öküş** / kamug edgülük ülgü ol bu ukuş (Akıllı olmak **çok faydalı**dır; bütün iyiliklerde aklın hissesi vardır.) (2454)

yoriglı bu yalnguk **iği ök öküş** / köni çın bütün er manga ked küsüş (868)

1.3. iği ök telim

mini emgetür til **iği ök telim** / başı kesmesüni keseyin tilim (Bana dilim **pek çok eziyet** çektiriyor; başını kesmesinler de ben dilimi keseyim.) (166)

1.4. iği artuğ

iği artuğ ödrüm talu er kerek / ögi köngli yetse urunsa yürek (Bu işe halk içinde **çok** temayüz etmiş, **seçkin** insan lazımdır; akılı, gönlü ermeli ve işe yürekten bağlanmalıdır.) (2184)

bu halıg bilirden naru barsa men / **iği artuğ** erdi tapug kodsda men (Bu durumu bile bile ben oraya gider ve ibadeti bırakırsam, **çok fena** bir iş yapmış olurum.) (5752)

iği artuğ erdem kerek ög bilig / ajun tutguka ötrü sunsa elig ((281)

iği artuğ ödrüm kerek bu kişi / kalı öznesse begke iltür başı (2420)

2. keğ

2.1. keğ artuğ

sewinme **keğ artuğ** erejlig kişi / bolur ahır emgek erejke tuşı (Ey huzur içine yaşayan bey, buna **fazla (çok) sevinme**; sonunda huzuru zahmet takip eder.) (2938)

3. artuğ

3.1. artuğ telim

atang tapgı bar erdi **artuğ telim** / öteyümedim bardı kaldı birim (Senin babanın **çok büyük hizmeti** vardı; hakkını ödeyememiş ve ona borçlu kalmıştım.) (1592)

3.2. artuk öküş

az edgüke **artuk öküş** şükri kııl / öküş bolsa ni' met aning kadri bil (Az bir iyiliğe karşı **çok şükret**; nimet çok olursa onun kıymetini bil.) (758)

bayatka şükür kıldı **artuk öküş** / bayat birmişinge ogulka ukuş (Oğluna akıl verdiği için Tanrıya **çok çok şükretti**.) (1250)

agırlamış **artuk öküş** hil'ati / kalemning hakı tip ukuş hurmeti (61)

ukuşsuz öküdi ayur ay ukuş / seningsiz mungadur men **artuk öküş** (1859)

Örneklere **ıdı** (**keğ, öküş, telim, artuk**) ile; **keğ** (**artuk**) ile; **artuk** (**telim, öküş**) ile ikileme/hendiadyoin oluşturmuştur.

KB'de **ıdı, artuk, keğ, öküş, telim, köp** Sözcüklerinin Aynı / Ayrı Mısralardaki İkili Kullanımları

1. ıdı

1.1. ıdı...keğ...

ıdı sak kerek beg yana **keğ** odug / usat bolsa begler tokınur yodug (Bey, **çok ihtiyatlı çok** da **uyanık** olmalı; beyler ihmalkâr olurlarsa, bunun cezasını başkaları çeker.) (2014)

sewindi kör ögdülmiş aydı cevap / **ıdı** körklüg ol bu yime **keğ** savab (Ögdülmiş sevindi ve: Bu cevap **çok güzeldir** ve **çok doğrudur**, dedi.) (5007)

1.2. ıdı (ök)...öküş...

tusulsa **ıdı ök** tususu **öküş** / kıalı öznesse yası il kend uluş (Faydalı da olurlarsa memlekete **çok faydalı** olurlar; eğer baş kaldırırlarsa memleket bunların çok zararını çeker.) (2421)

bularda **ıdı** sarp bu yawlak yagı / et özdin tegür ol **öküşrek** çoğı (Bunlar arasında en sert ve **kötü düşman** vücuttur; en **çok gürültü** de ondan çıkar.) (3591)

1.3. ıdı...telim...

ıdı kiçki dünya turur bu karı / **telim** beg keçürdi bu kılıkı turı (Bu dünya **çok eski** ihtiyar bir dünyadır; bu haşin dünya bir **çok beyleri** görüp geçirdi.) (5405)

1.4. ıdı (ök)...artuk...

ıdı ök sewindi kadaşın körüp / bayatka şükür kıldı **artuk** öğüp (Akrabasını gördüğüne **pek çok sevindi**; tanrıya **çok hamd ve şükür etti**.) (3294)

ıdı edgü erdem bilig bilse er / takı **artuk** erdem kılıç ursa er (İnsanın bilgili olması **çok iyi bir fazilettir**; insanın kılıç kullanması **daha** üstün **bir fazilettir**.) (2719)

2. artuk

2.1....artuk...ıdı (ök)...

usama tiriglikke **artuk** sakın / tiriglik ölümke **ıdı ök** yakın (Hayatta **pek gafil davranma**, dikkat et; hayat ölümle **çok yakındır**.) (1401)

2.2....artuk... keğ...

vezirlikka **artuk** bütün er kerek / oğıglı bitigli **ked** öglüg kerek (Vezirliğe **çok olgun** bir insan lazımdır; o okuyan-yazan ve **çok anlayışlı** bir insan olmalıdır.) (2234)

kamugka yaraşur bu kut urşa yüz / ukuşlugka **artuk** yaraşur **ked** uz (Saadet gelirse herkese yakışır, fakat akıllı insanlar ile **daha çok yakışır.**) (1707)

ulug hacib **artuk** bütün çın kerek / bu çınlık bile **ked** bütün din kerek (2436)

3. köp

3.1....köp...çok...

hazine nerek **köp** er at **çok** kerek / begi bay kereksiz budun tok kerek (Hazine neye gerek, **çok asker** lazım; beyin zenginliğine lüzum yok, halk tok olmalıdır.) (3031)

3.2....köp...öküş...

baş agrıg **köp** ol körse işi **öküş / öküş** işni süzgen ukuşlug küsüş (Bakarsan, **çok zahmetlidir** ve bin bir türlü (çok) işi vardır; bütün bu (**çok**) işleri gören akıllı insan azizdir.) (421)

4. telim

4.1....telim...öküş...

til asgı **telim** bar yası ma **öküş / ara** ögdilür til ara ming söküş (Dilin faydası **çok** olduğu gibi zararı da **çoktur**; dil bazen öğülür bazen de çok söğülür.) (177)

telim neng tawar birdi ögdi **öküş /** ağırladı birdi kör altun kümüş (**Çok mal mülk** verdi; onu **çok öğdü**, ona ihsanda bulundu, altın ve gümüş verdi.) (761)

telim tapgı erse **öküş** emgegi / angar bütse bolgay açınmış begi (2837)

hazine **telim** bar er at sü **öküş /** kamug işke yolçı bilig bar ukuş (5478)

azabı **telim** erse rahmet **öküş /** yazuklug üçün boldı rahmet küsüş (3650)

ölüm buzdı ordu **telim** kend ulus / ölüm buzdı kangı saray ew **öküş** (Ölüm bir **çok şehir ve memleketleri** viraneye çevirdi; ölüm **bir çok saray, köşk ve evleri** yıktı.) (4834)

5. öküş

5.1. öküş...telim...

öküş söz eşitgil **telim** sözleme / ukuş birle sözle bilig birle tüz (**Çok dinle** fakat **az konuş**; sözü akıl ile söyle ve bilgi ile süsle.) (1009)

öküş beg karıttı karıamaz özi / **telim** beg keçürdi kesitmez sözi (O **çok beyleri** ihtiyarlattı, kendisi ihtiyarlamaz; **çok beyleri** göçürttü, hiç susmak bilmez.) (404)

sewinçi az ol körse kadgu **öküş /** az ol öggüçisi **telimrek** söküş (Dikkat edersen sevinci az, **kaygısı çoktur**; öğeni az fakat söğeni **daha çoktur.**) (2148)

öküş sewmegüçi seweri az ol / kerisi **telimrek** ereji az ol (2150)

öküş türlüğ ol bu okıngu kişi / **telim** türlüğ ol bu konukluk ası (4574)

öküş ming usalıg ölüm basmış ol / **telim** yumgularıg ölüm saçmış ol (4827)
 hazinem **öküş** tip küwenme nengin / hasem sü **telim** tip kötürme egin (5214)
 ereji az ol körse emgek **öküş** / bas agrıg **telim** bar ma ıargış söküş (4915)

5.2. **öküş...artuğ...**

öküş sözde **artuğ** asıg körmedim / yana sözleşmişte asıg tulmadım (**Çok sözden fazla (çok) fayda** görmedim; ama söylemek de faydasız değildir.) (171)

5.3....**öküş...keğ...**

bilip sözleşdeği kişi bar **öküş** / anı bildeği er manga **keğ** küsüş (Sözü bilerek söyleyen **çok kimse** var; benim için sözü anlayan adam **azizdir**.) (207)

Yukarıdaki örneklerde **ıdı** (keğ, **öküş**, **telim**, **artuğ**) ile; **artuğ** (ıdı, keğ) ile; **köp** (çok, **öküş**) ile; **telim** (**öküş**) ile; **öküş** (**telim**, **artuğ**, keğ) ile aynı/ayrı mısralarda birlikte kullanılmıştır.

Kutadgu Bilig’de ‘pek, çok’ Anamlı Sözcüklerin Aynı / Ayrı Mısralardaki Üçlü Kullanımları

1. ...ıdı (ök) **öküş...keğ...**

yonglı bu yalnguk **ıdı ök **öküş**** / köni çın bütün er manga **keğ** küsüş (Gezip dolaşan **insan pek çoktur**; fakat benim için **aziz olan** doğru, dürüst ve güvenilebilecek bir insandır.) (868)

2. **öküş... artuğ telim... / telim...artuğ **öküş****

öküş ögdi **artuğ telim** ming sena / kılur men bayatka angar yok fena (Tanrıya pek **çok hamd** ve binlerce **sena ederim**; onun için fanilik yoktur.) (3190)

itiglig az edgü **öküşte** körü / **telim** tuştı **artuğ **öküş**** sü bile (Az sayıda ve muntazam bir ordu, çoğa nispetle, daha iyidir; **çok kimseler çok askerle** bozguna uğradılar.) (2340)

Sonuç

Kutadgu Bilig’de ‘pek, çok’ anlamlı sözcükler bu çalışmada **ıdı, artuğ, keğ, **öküş**, telim, köp, çok**

 ile sınırlandırılmıştır. Söz konusu sözcüklere ilişkin tespitler aşağıda tablolarla gösterilmiştir.

Kutadgu Bilig’de Zarf / Sıfat Görevli ‘pek çok’ Anamlı Sözcüklerdeki Kalıplaşmalar

ıdı									
ıdı yağşı aymış	ıdı yağşı	ıdı edgü	ıdı keğ	ıdı ök (sıfat)	ıdı kiçki	ıdı ters	ıdı sarp	ıdı kıız	ıdı çın

Eserde **ıdı**, azlık çokluk zarfı olarak kullanılmıştır. Özellikle **ıdı **yağşı** aymış**’ın 42 kez, **ıdı **yağşı****’nın 5 kez, **ıdı **edgü****’nün 15 kez, **ıdı **ök** (sıfat)**’in 10 kez kullanılmış olması dikkat

çekicidir. **ığı keğ** kullanımında **keğ**'in "iyi" anlamlı örnekleri seçilmiştir. **ığı**'nin azlık-çokluk zarfı olarak *kiçki, ters, sarp, kız, çın* sıfatlarını derecelendirdiği görölmüştür.

KB'de **artuğ**'un belli sözcüklerle kalıplaştığı örnekler yoktur. "çok" anlamını karşılayan kullanımlarda **artuğ**, azlık-çokluk zarfıdır.

keğ			
keğ öğlüğ gerek	...kerek keğ	...keğ gerek	keğ ök...

keğ, 'çok' anlamıyla azlık-çokluk zarfı olarak kalıplaşmıştır. **keğ öğlüğ gerek** 4 kez, öncesinde sıfatla birlikte kullanılarak kalıplaşma sağlamış olan...**kerek keğ** eserde 10 kez geçer....**keğ gerek** 7 kez, ođ/ök kuvvetlendirme edatının keğ ile kullanıldığı, keğ'i pekiştirdiği **keğ ök**'lü 3 örnek vardır.

öküş			
öküş öğdi	öküş söz /öküş sözle-	öküş neng	öküş sü

öküş, KB'de de azlık-çokluk zarfı ve belirsizlik sıfatı olarak kullanılır. Zarf olduğu örnekler sayıca çoktur. **öküş öğdi** kalıbında *öğdi* hem "övgü, sena" anlamında bir isim hem de bilinen geçmiş zamanda çekimlenmiş bir fiildir. Azlık-çokluk zarfıdır. **öküş söz** kullanımında sözcük belirsizlik sıfatı, **öküş sözle-** yapısında ise azlık-çokluk zarfıdır. 12 kez kullanılır. **öküş neng** ve **öküş sü** örneklerinde belirsizlik sıfatı görevinde sıfat tamlaması oluşturur. Her iki yapı da eserde 4 yerde geçer.

telim	
telim beg	telim türlüğ

telim, **telim beg** örneğinde belirsizlik sıfatıdır ve 5 kez kullanılır. **telim türlüğ** kalıbında ise **telim**, azlık-çokluk zarfı olarak 4 kez geçer.

KB'de **köp**'ün kalıplaştığı örnekler yoktur geçer. Beyitlerde 10 defa geçen **köp**'ün bazı beyitlerde zarf bazı beyitlerde sıfat olduğu görülür.

çok "çok" tek yerde geçen bir *hapax legomenon*'dur.

Kutadgu Bilig'de 'pek, çok' Anlamlı Sözcüklerle Kurulan İkilemeler

ığı				keğ	artuğ	
ığı keğ	ığı (ök) öküş	ığı (ök) telim	ığı artuğ	keğ artuğ	artuğ telim	artuğ öküş

ığı keğ kalıbında keğ'in 'çok' anlamlı örneklerinin seçilmesine dikkat edilmiştir. Eserde **ığı (ök) öküş** 2, **ığı (ök) telim** 1, **ığı artuğ** 4, **keğ artuğ** 1, **artuğ telim** 1, **artuğ öküş** 4 kez rastlanabilmiştir.

KB'de *iği*, *artuğ*, *keğ*, *öküş*, *telim*, *köp* Sözcüklerinin Aynı / Ayrı Mısralardaki İkili Kullanımları

<i>iği</i>	<i>artuk</i>	<i>köp</i>	<i>telim</i>	<i>öküş</i>
<i>iği...keğ...</i>	<i>...artuk...iği (ök)...</i>	<i>...köp...çok...</i>	<i>...telim...öküş...</i>	<i>...öküş...telim...</i>
<i>iği (ök)...öküş...</i>	<i>...artuk...keğ...</i>	<i>...köp... öküş...</i>		<i>öküş... artuk...</i>
<i>iği...telim...</i>				<i>...öküş...keğ...</i>
<i>iği(ök)...artuk...</i>				

iği keğ kalıbında *keğ*'in 'çok' anlamlı örneklerinin seçilmesine dikkat edilmiştir. *iği (ök)...öküş...2*, *iği...telim...1*, *iği(ök)...artuk...2*; *...artuk...iği (ök)...1*, *...artuk...keğ...3*; *...köp...çok...* ve *...köp... öküş...1*; *...öküş...artuğ...* ve *öküş... keğ...1* kez tespit edilebilmiştir. Bu bölümde *...telim...öküş...* ile *...öküş...telim...* örneklerinin sayıca fazla olduğu gözlenmiştir. Bu durumun Eski Uygur Türkçesindeki *öküş telim* hendiadyoini / ikilemesi ile ilgili olduğu açıktır.

Kutadgu Bilig'de 'pek, çok' Anlamlı Sözcüklerin Aynı / Ayrı Mısralardaki Üçlü Kullanımları

<i>...iği (ök) öküş...keğ...</i>
<i>öküş...artuğ telim...</i>
<i>telim...artuğ öküş</i>

Bu şekilde kullanılan 3 örnek vardır. Birinci yapı bir beyitte, ikinci ve üçüncü kullanımlar tek mısradaki geçmektedir.

Görüldüğü gibi; Yusuf Has Hâcib 11. Yüzyıl Karahanlı Türkçesiyle yazdığı bu muazzam yapıtıyla Türk Dilinin, Kültürünün, Edebiyatının en güzel örneklerinden birini vermiştir. Çalışmamızda ele aldığımız aynı anlamlı *iği*, *artuğ*, *keğ*, *öküş*, *telim*, *köp*, *çok* sözcükleri onun eserinde kullandığı 3000'e yakın sözcük çeşidinden birkaçıdır. Eser sahibinin sözcükleri kullanırkenki titizliğini; eserin veznini, kafiyesini göz önünde bulundurarak ahengi sağlamasında, tekrardan kaçınmak için aynı anlamlı farklı sözcükler seçerek vermek istediği anlamı / mesajı ustaca yansıtmada görmek mümkündür.

KAYNAKLAR

AĞCA, Ferruh, (2013), "Eski Türkçe Metinlerde Anlamsal ve Fonksiyonel Açından idi ve iye, iye, ie Sözcükleri Üzerine", **Bengü Beläk, Ahmet Bican Ercilasun Armağanı** (Editör: Bülent Gül), Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara, 65-79.

AYDEMİR, Adem, (2015), "Kutadgu Bilig'de Geçen 'Çok' Kelimesi Üzerine", **Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi**, TDK Yayınları, 33: 49-59.

CLAUSON, Sir G., (1972), **An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish**, Oxford.

ÇAĞATAY, Saadet, (1978), "Uygurcada Hendiadyoinler", **TLÜD**, Ankara, 29-66.

ERASLAN, Kemal, (2012), **Eski Uygur Türkçesi Grameri**, TDK Yayınları, Ankara.

ERSOYLU, Halil, (1983), "Kutadgu Bilig'deki Arapça ve Farsça Asıllı Kelimeler", **Türk Dünyası Araştırmaları**, 27: 121-137.

HAMILTON, James Russell (Çev. Vedat Köken),(1998), **İyi ve Kötü Prens Öyküsü**, TDK Yayınları, Ankara.

KORKMAZ, Zeynep, (1961), "Türkçede ok/ök Kuvvetlendirme Edatı", **TDAY Belleten**, 13-29.

KORKMAZ, Zeynep, (2007), **Gramer Terimleri Sözlüğü**, TDK Yayınları, Ankara.

Kutadgu Bilig I (Metin), (1991), TDK Yayınları, Ankara.

Kutadgu Bilig II (Çeviri), (1998), TTK Yayınları, Ankara.

Kutadgu Bilig III (Dizin-Sözlük), (1979), TKAE Yayınları, İstanbul.

ŞİRİN, Hatice, **Kül Tigin Yazıtı -Notlar-**, (2015), Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul.

TEKİN, Talat, **Orhon Türkçesi Grameri**, (1988), TDK Yayınları, Ankara.